

به تحریک خان خوارزم، محمدامین خان، به سمت سرخس هجوم آورده بودند، در محل آق دربند به سختی مغلوب شدند و خان خوارزم نیز، دستگیر شد و به قتل رسید، اما اوضاع در سال‌های پس از عهدنامه پاریس و جدایی هرات از ایران، به زبان ایران تغییر کرد.

عدم حضور مداوم سپاهیان ایران در شمال اترک و از سوی دیگر، نحوه تعامل حاکم قاجارها در خراسان، موجب شد تا ترکمانانی که تابعیت دولت ایران داشتند، دوباره دست به شورش و غارتگری بزنند. ناصرالدین‌شاه برای پایان دادن به این وضعیت و برقراری امنیت در مرزهای ایران با خانات سپاه بزرگی برای تنبیه قباایل شورشی ترکمن ترتیب داد و راهی این منطقه کرد اما به دلیل اختلاف فرماندهان شکست سختی خورد. حمزه‌میرزا حشمت‌الدوله حاکم خراسان تصمیم به یک لشکرکشی گسترده گرفت تا ترکمانان طافی را سرکوب کند، اما وضعیت چنان حاد نبود که نیاز به لشکرکشی گسترده باشد.

قدرت‌الله روشنی زعفرانلو در مقدمه کتاب سه سفرنامه و به‌عنوان شرحی بر گزارش «سیدمحمد لشکرنویس نوری» درباره جنگ مرو - که دست بر قضا یکی از بهترین گزارش‌ها درباره این نبرد فاجعه‌بار است - می‌نویسد: «چون حشمت‌الدوله به حکومت خراسان رسید معلوم نیست به چه علت به فکر لشکرکشی افتاد و با وجود این‌که سران ترکمن با شرایطی که چندان دشوار نبود حاضر به قبول اطاعت بودند، نگذاشت کار به مسالمت خاتمه یابد و این ننگ را به بار آورد.» خداحافظی با مرو… سپاهی که برای سرکوب ترکمانان فرستادند، یک سپاه ۴۰ هزار نفره و از هر نوع تجهیزات برخوردار بود.

با این حال، این لشکر آراسته از ضعف فرماندهی رنج می‌برد؛ به‌طوری‌که برای انتقال قشون، پیش‌بینی‌های لازم را انجام نداده و لشکر را در میانه راه با بی‌ابی جانکاه رویه‌رو کردند. شرح این شکست را، قدرت‌الله روشنی زعفرانلو ساده و به اختصار چنین نقل کرده است: «در حقیقت نیرویی که به جنگ ترکمانان رفته بود، همه چیز داشت جز انضباط و فرمانده آن‌ها حشمت‌الدوله همه چیز داشت، جز قدرت فرماندهی و وزیر او [قوام‌الدوله] همه چیز داشت، جز تدبیر… غرور بی‌جا و راضی نشدن به صلح، بی‌انضباطی بسیار، ضعف فرماندهی و خیط و خطاهای مکرر، فراهم ساختن مقدمات لازم، نداشتن اطلاعات قبیق از کار و بیار ترکمانان، فراهم نکردن و حتی تلف کردن آذوقه، سستی در مدافعه و تعقیب ترکمان‌ها، بی‌توجهی به سربازانی که در حال جنگ بودند و تبعیض در کارها، کار این لشکرکشی را به رسوایی کشید.

بی‌فکری به در چه‌ای بود که حتی مهمات موجود هم مورد استفاده قرار نگرفت و ترس سرکردگان به حدی بود که می‌گفتند اگر گردن ما را بزیند هم وارد میدان نمی‌شویم. با این وضع سربازان نیز روحیه خود را از دست داده و خود را باخته بودند. خودداری قوام‌الدوله از فرستادن کمک مزید بر علت شد و طایفه ترکمن ساروق هم که به اطاعت درآمده بود، چون کار سپاه ایران را در کارزار، زار دید، به دشمنان ملحق شد.» محمدجعفر بن‌محمدعلی خورموجی، مورخ مشهور عصر قاجار در «حقایق‌الاخیار ناصری» این جنگ را اینگونه توصیف کرده است: «آتش محاربه، شعله‌ور، از تیغ دلبران هنرور، توده آغَبَر رنگ لاله احمر گرفت… از طلوع فلق تا ظهور شفق دست به تیغ و تفنگ باز بردند و بساطی مُلَمَّع از خون دلبران بر سطح زمین گستردهند… در آن روز که نمونه محشر بود، محاربه از هر چه تصور کنی ضعب‌تر آمد. همه صحرا تن بی‌سر و گردن بی‌حنجر گردید.» این گزارش دردناک از شکست تاریخی قاجار در جنگ مرو پایان قدرت‌نمایی ایران بر سرزمین‌های شمالی رود اترک بود و نشان داد که ایران قاجاری توان مداخله در این مناطق را ندارد.

این شکست مفتضحانه، در پی شکست از نیروهای انگلیسی در جنوب و نیز، جدایی هرات از ایران، کار را در مرزهای شرقی ایران خراب‌تر از قبل کرد و بهانه‌ای به دست روسیه تزاری و انگلیس داد که اقدامات خود را در این منطقه توجیه کنند.

تلفات ایران در جنگ مرو وحشتناک بود؛ از ۴۰ هزار سپاهی، تنها هشت هزار نفر به مشهد بازگشتند. این کابوس دهشتناک، آخرین عملیات نظامی ایران در شمال رودخانه اترک بود. پس از آن تنها عملیات‌های کوچک و محدود برای عقب راندن دسته‌های کوچک ترکمانان که به قصد غارت به شمال خراسان نفوذ می‌کردند، صورت می‌گرفت.

در سال‌های بعدی ناصرالدین‌شاه که بعد از شکست مرو، در خود توان مهار طغیان‌های پیاپی ترکمانان و غارتگری آن‌ها را در صفحات شمال خراسان نمی‌دید، براساس پیمان «آخال» از ادعای ایران بر سرزمین‌های شمال اترک چشم پوشید و به اشغالگری روسیه تزاری که تا آن زمان بخش عمده این اراضی را تحت اختیار گرفته بود، رسمیت بخشید. به این ترتیب، مرو برای همیشه از سرزمین مادری جدا شد.

▼ انقصاد قرارداد آخال

ضعف دولت قاجاری در حدود مرزی خراسان و از سوی دیگر پیشروی روس‌ها در ماوراءالنهر منجر به همسایگی ایران و روسیه تزاری در شمال خراسان شد. درحالی‌که ایران از تنبیه و به اطاعت درآوردن قباایل ترکمن ناتوان شده بود روسیه تزاری در حال پیشرفت و فتح این منطقه بود و در چنین شرایطی ناصرالدین‌شاه ناتوان از برقراری امنیت به استقبال قرارداد آخال رفت. روس‌ها طی این قرارداد با سلب ادعای ایران بر مناطق شمالی رود اترک مدعی برقراری امنیت در این حدود شدند.

در واقع پیمان آخال، محصول رویارویی نظامی میان ایران و روسیه نبود و فشار نظامی از سوی روس‌ها به ایران وارد نشده بود. علت اصلی قرارداد آخال ضعف ساختار دفاعی و مدیریتی حکومت قاجار بود. این پیمان که دارای چهار محور بود با امضای مؤتمن‌الملک وزیر خارجه ایران و ایوان زینوویف فرستاده روسیه منعقد شد. روس‌ها که با بهانه برقراری امنیت در منطقه ترکمن‌ها و آخال دولت قاجار را راضی به انقصاد قرارداد کردند، ولی تا سالیان دراز نتوانستند شورش‌های ترکمن‌ها را سرکوب کرده و امنیت را در این منطقه برقرار کنند.

محور نخست و اصلی این قرارداد مشخص شدن سرحد مرزها میان ایران و روسیه بود. بر این اساس مرز ایران و روسیه که پیش از آن عملاً دریایی بود، به مرزهای شمال خراسان و منطقه زندگی ترکمن‌ها و آخال کشیده شد.

این مسئله بدان معنا بود که از این پس ایران برای همیشه حقیی در رابطه با منطقه آخال و ترکمن‌ها ندارد. در فصل دوم پیمان، موضوع ترسیم دقیق مرزها و علامتگذاری آن مطرح شده بود. مسئله‌ای که هرچند در زمان ناصرالدین‌شاه به امضا رسید ولی تا سالیان دراز در مورد جزئیات آن مجادله و اختلاف‌نظر بود. محورهای سوم و البته چهارم این‌ معاهده جایی است که تعدی روس‌ها و حماقت حکمرانان قاجار را نشان می‌دهد.

بخش نخست قرارداد به مسئله تعیین مرزها و علامت‌گذاری آنان مربوط می‌شود. طی این قرارداد بخش قابل توجهی از سرزمین‌هایی که به ایران تعلق داشته برای همیشه از ایران گرفته شد. روسیه برای ضربه زدن به ترکمن‌ها، مرز را طوری ترسیم کرد که قباایل و طوایف ترکمن‌ها از هم پاره شده و بخشی تحت حاکمیت ایران و بخشی نیز در کشور روسیه قرار گرفت و در عین حال با آگاهی از وضعیت جغرافیایی منطقه معاهده را به نوعی تنظیم کرد که منشأ رودها و آب‌های این منطقه و همچنین قلل مرتفع در اختیار روس‌ها قرار گرفت و موقعیت ایران به لحاظ نظامی و اقتصادی تضعیف شد.

از دست دادن بخشی از مرزهای متعلق به ایران به خودی خود قابل تأسف و زیان‌بار است. ولی این بخش دوم معاهده آخال است که خسارت جبران‌ناپذیری به ایران وارد می‌کند. روسیه طوری مرزها را در معاهده آخال ترسیم کرده بود که علاوه بر انتقال بهترین ناحیه آن منطقه به کشور خود، خطر بسیار بزرگی برای صنعت و کشاورزی خراسان ایران نیز به وجود می‌آورد. بر این اساس، روسیه کوه‌های مرتفع را در مرزهای خود قرار داده بود و به این ترتیب آب و چشمه‌های حاصله از این کوه‌ها نیز متعلق به روسیه بود.

چنین ترسیمی این امکان را به روسیه می‌داد که در هر زمانی، مانع از انتقال آب به ایران شود. علاوه بر اینها، دولت ایران نیز متعهد شده بود در مسیر آب نه روستای جدیدی دایر کند و نه بیش از حد مجاز کشاورزی تعیین‌شده آب مصرف کند. در واقع ناصرالدین‌شاه یکی از بهترین نواحی که می‌توانست آب کشاورزی خراسان را فراهم آورد و یک منطقه اقتصادی، صنعتی و کشاورزی پیشرفته ایجاد کند را بدون هیچ دردسری به روسیه تقدیم کرد.

برخلاف تصور عمومی ایران بر شهرهای مهم ماوراءالنهر تسلطی نداشت و طی قرارداد آخال ایران حدود مرزی خود را با روسیه ترسیم کرد اما در همین ترسیم حدود نیز در ازای هیچ منفعتی، بخش قابل توجهی از زمین‌های ایران به روسیه واگذار شد. ناصرالدین‌شاه با تصور اینکه شورش ترکمن‌ها با این قرارداد برای همیشه از بین خواهد رفت، اقدام به امضای آن نمود، این در حالی است که حداقل تا پایان حیات وی هیچ‌گاه ترکمن‌ها سرکوب نشدند. مسئله دیگر اینکه منطقه آخال و ترکمن‌نشین شمال خراسان، معبر داد و ستد ایران با قفقاز بود. واگذاری این مناطق به روسیه منجر به باج‌دهی ایران به آن کشور و از دست دادن فرصت‌های مناسب اقتصادی بود.

▼ متن قرارداد آخال

متن قرارداد از تسلط سیاسی و جغرافیایی و نظامی روسیه بر منطقه حکایت می‌کند که مفاد آن را با هوشیاری و آگاهی کامل تنظیم کرده است و طرف ایرانی نیز بدون مذاقه و بررسی و مجادله، آن را به امید

چهارشنبه ۱۵ مرداد ۱۴۰۳
سال سوم • شماره ۵۶۵
www.hammihanonline.ir

سرکوب ترکمن‌ها با حاکمیت روس‌ها در آن حدود پذیرفت.

در بند اول قرارداد که مهم‌ترین بند این قرارداد نیز هست حدود مرز به این شکل ترسیم شده است: «در طرف شرق بحر خزر سرحد بین ممالک ایران و روس از قرار تفصیل ذیل خواهد بود: از خلیج حسینقلی الی چات سرحد بین الدولتین بحری رود اترک است، از چات خط سرحدی در سمت شمال شرقی قلل سلسله کوه‌های سنگوداغ و ساکریم را متابعت کرده و بعد در سمت شمال به طرف رود چندر متوجه شده و در چقان قلعه به بستر رود مزبور می‌رسد. از اینجا در سمت شمال به قلل کوه‌هایی که فاصل دره چندر و دره سومبار است متوجه شده و در سمت مشرق قلل کوه‌های مزبور را متابعت کرده و بعد به طرف بستر رودخانه سومبار و در ملتقای رود مزبور با نهر آخ آقایان فرود می‌آید. از این نقطه اخیر به طرف شرق بستر رود سومبار خط سرخه محسوب می‌شود الی خرابه‌های مسجد دادیانه و از مسجد دادیانه الی قلل کوپت داغ سرحدی راهی است که به درون ممتد است. پس از آن خط سرحدی در امتداد قلل مزبور، به سوی جنوب شرق حرکت می‌کند ولی نرسیده به انتهای تنگه گرماب به طرف جنوب برگشته و راه سرکوه‌هایی که فاصل دره سومبار و سرچشمه گرماب گذشته و بعد متوجه به سوی جنوب شرقی شده. از قلل کوه‌های میزنو و چوب بست عبور و راهی را که از گرماب به رباط می‌رود در محلی ملاقات می‌کند که در یک ورستی شمال رباط است. چون به این محل رسید، خط سرحدی از قلل کوه‌ها الی قلل کوه دالانچه کشیده شده. پس از آن از شمال قلعه خیرآباد گذشته و در سمت شمال شرقی الی حدود گوگ قتیال ممتد شده و از حدود گوگ قتیال به دربند رود فیروزه تقاطع می‌کند و از اینجا در سمت جنوب شرقی متوجه به قلل کوه‌هایی می‌شود که از طرف جنوب وصل به دره است که راه عشق‌آباد و فیروزه از آن عبور می‌کند و پس از آنکه قلل کوه‌های مزبور را الی اقصی نقطه شرقی متابعت نمود، خط سرحدی به شمالی‌ترین قله کوه اسلم گذشته و در سمت جنوب شرقی قلل این کوه‌ها را طی کرده و بعد شمال قریه کلته چنار را دور زده و به محل اتصال کوه‌های زیزکو و قزل داغ می‌رسد از اینجا خط سرحد در سمت جنوب شرقی از قلل سلسله زیزکو کشیده می‌شود تا اینکه به دره رود بابا درومز برسد. بعد از وصول به این محل، به طرف شمال حرکت و در راهی که از گاورس الی لطف‌آباد ممتد است به جلگه می‌رسد. به طوری که قلعه بابا درومز در شرق این خط واقع می‌شود.»

بند دوم مقرر کرده تا نمایندگان دو طرف مرز تعیین شده را «در محل و به‌طور صحیح ترسیم کرده و علامات را نصب نمایند.»

ایران در بند سوم متعهد شد: «چون قلعه‌جات گرماب و قلقلاب واقع در دره رودی که آبش اراضی ماوراءالخرز را مشروب می‌کند در شمال خطی واقع است که به موجب فصل اول سرحد بین متصرفات طرفین است، دولت ایران متعهد می‌شود که قلاع مزبور را ظرف یک سال از تاریخ مبادله این قراردادنامه تخلیه کند. ولی دولت علیه حق خواهد داشت که در ظرف مدت مزبوره سکنه گرماب و قلقلاب را به مملکت خود مهاجرت دهد. از طرف دیگر دولت روس متقبل می‌شود که در نقاط مزبوره استحکامات بنا نکرده و خانواده ترکمن در آنجا سکنا ندهد.»

بند چهارم نیز در مورد رودهایی است که از سمت ایران آغاز شده‌اند که در این زمینه نیز ایران متعهد شده از ساخت روستا و شهرهای جدید در این حدود ممانعت کند. متن این بند اینگونه این محدودیت را برای ایران بیان کرده است: «و چون منبع رود فیروزه و منابع بعضی‌رودها و انهراری که ایالت ماوراء خزر متصله سرحد ایران را مشروب می‌کند در خاک ایران واقع شده است، دولت علیه متعهد می‌شود که به هیچ وجه نگذارد از منبع الی خروج از خاک ایران در امتداد رودها و انهار مزبوره قراء جدیدی تاسیس شده و به اراضی که بالفعل زراعت می‌شود توسعه داده شود و نیز برای اراضی که فعلاً در خاک ایران مزروع است بیش از آن مقداری که لازم است نگذارد آب استعمال کنند. محض اینکه این شرایط به طور صحیح اجرا و بدون تعطیل و تعلل رعایت شود، دولت ایران متقبل می‌شود که به قدر لزوم مأمورین صحیح برای این امر معین کند. به کسانی که از مدلول آن تخلف می‌ورزند سیاست سختی برسد.»

فصل ششم مقرر کرده است: «دولت ایران متعهد می‌شود که در تمام سرحد استرآباد و خراسان اخراج هر نوع اسلحه و آلات جنگی را از مملکت ایران سخت ممنوع دارد و نیز تدبیرات لازمه را به عمل آورده، نگذارند که به تراکمه که در خاک ایران هستند اسلحه برسد. کارگزاران سرحدی دولت علیه درباره اشخاصی که از طرف روسیه مأمورین منع خروج اسلحه از حدود ایران دارند، کمال مساعدت و همراهی را منظور خواهند داشت.» بندهای بعدی نیز به نحوه اجرای قرارداد مربوط می‌شود.

مقامات

دیدارهای خارجی مقام رهبری

دیدار مقام رهبری با تعدادی از مهمانان خارجی مراسم تحلیف ریاست‌جمهوری، روز گذشته برگزار شد. با توجه به پروتکل‌های سیاسی و تشریفاتی، به‌طور معمول بالاترین مقامات سیاسی کشورها در جریان سفر به ایران با آیت‌الله خامنه‌ای دیدار می‌کنند. امام‌علی رحمان، رئیس‌جمهور تاجیکستان، نیکول پاشینیان، نخست‌وزیر ارمنستان، اسماعیل هنیه، رئیس دفتر سیاسی جنبش حماس و زیاد النخاله، دبیرکل جنبش جهاد اسلامی فلسطین روز گذشته به دیدار مقام‌رهبری رفتند.

▼ بلندترین پرچم اسلام در دست ملت فلسطین

آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار اسماعیل هنیه، رئیس دفتر سیاسی حماس و زیاد النخاله دبیرکل جهاد اسلامی فلسطین، باتجلیل از ایستادگی ومقاومت کم‌نظیر مردم مظلوم غزه، تأکید کردند: «امروز بلندترین پرچم اسلام در دست ملت فلسطین و مردم غزه است و به برکت این مقاومت زمینه‌ترویج بیش از پیش اسلام فراهم آمده است.» ایشان یکی از دغدغه‌های همیشگی متفکرین اسلامی‌را چگونگی ترویج اسلام‌وارانه‌یک‌الگواز جامعه اسلامی برشمردند وافزودند: «گرایش روزافزون به اسلام در مقطع فعلی نشان دهنده عظمت ایستادگی ملت فلسطین و مردم غزه است.» اسماعیل هنیه با تبریک انتخاب رئیس‌جمهور جدید ایران، برگزاری انتخابات اخیر را جلوه‌ای از مردم‌سالاری بر مبنای تفکر اسلامی دانست و با اشاره به دیدار خود بامسعود پزشکیان گفت: «ما در این دیدار بار دیگر شاهد مواضع خوب ومستحکم جمهوری اسلامی ایران در قبال موضوع فلسطین و جریان مقاومت بودیم و از این مواضع احساس افتخار کردیم.» زیاد النخاله نیز با تبریک انتخاب پزشکیان و تجلیل از مواضع وی در حمایت از فلسطین و مقاومت گفت: «حضور مشترک رهبران حماس و جهاد اسلامی در دیدار امروز نشانه‌نمادین از وحدت‌نیروهای مقاومت در فلسطین است و به برکت این وحدت، هماهنگی و همکاری در میان جبهه‌مقاومت در منطقه نیز در بهترین حالت خود است.»

▼ مسیر زنگرور را به ضرر ارز منستان می‌دانیم

نیکول پاشینیان دیگر مهمان مقام‌رهبری بود. آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار نخست‌وزیر ارمنستان و هیئت همراه، سیاست‌قطعی وثابت جمهوری اسلامی ایران را گسترش روابط با همسایگان به‌ویژه ارمنستان دانستندو تأکید کردند: «ما جدا‌معتدبه توسعه روابط با ارمنستان هستیم و همکاری‌ها میان دو کشور براساس منافع تعریف شده و بدون در نظر گرفتن سیاست‌های دیگران، با قوت ادامه خواهد داشت.» ایشان تأکید کردند: «جمهوری اسلامی ایران مسیر زنگرور را به ضرر ارمنستان می‌داند و همچنان بر این موضع خود ایستادگی دارد.» ایشان احترام به حضرت مسیح(ع) را یک‌موضوع مسلم و قطعی میان مسلمانان دانستند و گفتند: «این اهانت‌هایی که به بزرگان ادیان الهی از جمله حضرت مسیح(ع) می‌شود از نظر ما محکوم است.» پاشینیان با ابراز خرسندی از روابط رو به گسترش دو کشور، گفت‌وگوهای خود با پزشکیان را سازنده و مثبت خواند و گفت: «ارمنستان بارها اعلام کرده است که هیچ مسیر فرمانطقه‌ای را در داخل کشور خودنمی‌پذیرد.»

▼ تلاش برای حفظ و گسترش زبان فارسی

رهبر انقلاب در دیدار رئیس‌جمهور تاجیکستان، سیاست اولویت اصلی جمهوری اسلامی ایران را گسترش روابط با کشورهای منطقه به‌ویژه کشورهای هم‌زبان و دارای فرهنگ، تاریخ و دین مشترک دانستند و تأکید کردند: «جمهوری اسلامی ایران همچون گذشته آماده همکاری صمیمانه با تاجیکستان در زمینه‌های مختلف است.» ایشان افزودند: «زبان فارسی یکی از اشتراکات مهم ایران و تاجیکستان و افغانستان است و باید برای حفظ و گسترش این زبان و جلوگیری از برخی تلاش‌ها برای انزوای آن، همکاری‌های بیشتری انجام شود.» آیت‌الله خامنه‌ای با تشکر از اقدامات رئیس‌جمهور تاجیکستان برای گسترش زبان فارسی اظهار امیدواری کردند: خط باستانی فارسی نیز در تاجیکستان ترویج شود.

▼ دیدارهای پس از تحلیف

عصر روز گذشته، شیخ نجیب قاسم، قائم‌مقام دبیرکل حزب‌الله لبنان و شیاع‌السودانی، نخست‌وزیر عراق و محمد عبدالسلام، سخنگوی انصارالله یمن نیز با مقام رهبری دیدار کردند. رهبر انقلاب در دیدار با نخست‌وزیر عراق، با اشاره به تفاهتنامه‌ها و اسناد امضاشده میان ایران و عراق در دوره شهید رئیسی، بر لزوم پیگیری این پرونده‌ها و عملیاتی‌شدن آنها در دوره جدید تأکید کردندو افزودند: بایدسرعت‌اجرای توافق‌ها در دو طرف، افزایش یابد. ایشان با ابراز خرسندی از اقدامات دولت‌السودانی برای حل مشکل عراق از هماهنگی و همکاری موجود میان جریان‌های سیاسی عراق ابراز رضایت و بر لزوم استمرار این همکاری‌ها تأکید کردند.